

• Loterie van Sint Joris ^{gulde} binnen •

Ennelijch sij eenē ygheliken Dat bi Octrope van onsen alre ghenadichste heere den Coninc van Spaengien 7 meesters/Scapenē/Kentmeesters en Raede vander Stadt vā Mechelen Ten profyte van sint Joris gulde binnen 7 binnen der seluer Stadt een Loterie daer inne dat te winnen sijn vele schone en rickelijcke prijzen vā siluere alsoe h 7 Jnden yerster: soe wordt te winnē inde selue loterie voerden hoochsten en meesten prijs: twee rijckelijke siluere 9 twaelf scalen: en rij. croesen met voeten: twee scoone soutvaten: en rij. leyelen wegheude al tsamen

Zilveren lepels in het zestiende- eeuwse Mechelen

Luxueus eetgerei, of betekenisvolle gedinckenisse?

Kim Overlaet en Inneke Baatsen

Inleiding

In oktober van het jaar 1520 organiseerde de Sint-Jorisgilde te Mechelen een loterij. De fraaie uitnodiging voor het evenement verkondigde trots hoe alle deelnemers *vele schone ende rijckelijcke prijzen van silvere* konden winnen, zoals zilveren schalen, bekers en lepels (afbeelding links).¹ In de weken voorafgaand aan de trekking konden potentiële deelnemers de prijzen al gaan bewonderen in het stadhuis. Deze loterij was geenszins uniek in haar soort. Vanaf de vroege vijftiende eeuw organiseerden talrijke publieke organisaties en instanties regelmatig loterijen om op die manier geld in te zamelen voor uiteenlopende projecten, zoals de bouw van een kapel of de aanleg van een kanaal.² Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werden *prijzen van silvere* het populairst. Zelfs minder fortuinlijke deelnemers kregen vaak een zilveren lepel als troostprijz. Terwijl het oordeel over de esthetische waarde van deze lepels en andere zilveren objecten aan de participanten zelf werd overgelaten, bestond over de economische waarde geen enkele twijfel. Uitnodigingen voor loterijen vermeldden vanaf deze periode steevast ook het gewicht en de geldwaarde van prijzen in zilver.³

Het is daarom niet zo verwonderlijk dat in studies over de materiële cultuur in Noordwest-Europa vaak de financiële waarde van zilveren objecten wordt benadrukt. Investerings in zilver behielden immers in economisch onzekere tijden hun intrinsieke waarde.⁴ Socio-economische historici hebben dan ook terecht veel aandacht besteed aan het gebruik van zilveren objecten als alternatief ruil- of betaalmiddel.⁵ Vanwege hun verzekerde ruilwaarde konden zilveren objecten als een spaarboekje functioneren, en niet zelden werden zij daarom op een veilige plaats bewaard. Zo werd het de lezers van het veertiende-eeuwse *Bouc vanden Ambachten* al aangeraden om hun zilveren lepels veilig op te bergen.⁶ Het zorgvuldig wegbergen van deze kostbare kleinoden was vermoedelijk in het zestiende-eeuwse Mechelen nog steeds gebruikelijk. In een boedelinventaris uit 1574 lezen we dat de meest waardevolle exemplaren opgeborgen waren in een *cleyn viercante cofferken met eenen slote*.⁷ Anderzijds dichtten individuen hun bezittingen zelfs in de meest gecommmercialiseerde

- 1 Loterijprent van de Sint-Jorisgilde te Mechelen, 1520, anoniem.
- 2 A. Huisman en J. Koppenol, *Daer compt de lotery met trommels en trompetten! Loterijen in de Nederlanden tot 1726* (Amersfoort 1991) 21–22; W.C. Fock, 'Zilveren prijzen bij twee Leidse loterijen uit het begin van de 16de eeuw', *Leids jaarboekje*, 73 (1981) 39–40.
- 3 Fock, 'Zilveren prijzen', 40.
- 4 C. Muldrew, 'Hard food for Midas: cash and its social value in early modern England', *Past and present*, 170 (2001) 78–120; H. Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen) (Groningen 2007) 64.
- 5 Muldrew, 'Hard food for Midas', 113; J. Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity in later medieval England', in: J. Goldberg en M. Kowaleski (red.), *Medieval domesticity* (Cambridge 2008) 135; H. Clifford, 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England', in: M. Berg en H. Clifford (red.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe, 1650–1850* (Manchester 1999) 147–168.
- 6 'Maer die silverine lepelen leit men in vele sekerre steden': Gessler, *Het Brugsche livre des mestiers en zijn navolgingen* (Brugge 1894) 9.
- 7 Stadsarchief Mechelen (later afgekort als SAM), Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1701, folio 54v (20/11/1574).

Foto links: Loterijprent van de Sint-Jorisgilde te Mechelen, 1520, anoniem 1519–1520. De kaart maakt deel uit van de collectie van het Rijksprentenkabinet te Rotterdam RP-P-OB-78.418. © Stadsarchief Mechelen – www.beeldbank-mechelen.be

samenlevingen natuurlijk ook een meer dan louter economische (ruil)waarde toe.⁸ Antropologen spreken in dit opzicht over de verschillende waardencircuits waarbinnen objecten kunnen circuleren als symbolische, emotionele 'gift' of als inwisselbare economische 'waar'.⁹

De grote sociale en culturele waarde die zilverwerk kon hebben, wordt alvast mooi verbeeld op laatmiddeleeuwse en vroegmoderne schilderijen. Deze geven treffend weer hoe massief zilveren vaatwerk bij belangrijke gelegenheden werd geëtaleerd op een *tresoor*.¹⁰ Op deze manier kon het huishouden natuurlijk pronken met persoonlijke welvaart en indruk maken op gasten.¹¹ Zilveren voorwerpen symboliseerden immers de sociale status en levensstandaard van hun eigenaars.¹² Zo bejubelde Albrecht Dürer het zilveren eetservies dat hem in het jaar 1520 werd voorgeschoteld tijdens een gastmaal aangeboden door de Antwerpse Sint-Lucasgilde.¹³ In superlatieven beschreef de Nurembergse schilder de respectabiliteit en culturele status die hij de Antwerpse schilders toedichtte – een evaluatie die zonder twijfel ook beïnvloed werd door het zilverwerk waarvan hij gebruik had mogen maken. Hoewel de eefunctie van zilveren lepels voor zich lijkt te spreken, maakten zij dus niet vanzelfsprekend deel uit van het *dagelijkse* eet- en tafelgerei. Anderzijds behoorden zilveren lepels in vergelijking met het grotere massieve tafelzilver evenmin noodzakelijk tot de categorie der huishoudelijke pronkstukken. De kleine afmetingen en vormelijke kenmerken maakten dit tafelgerei immers niet geschikt als toonobject op het *tresoor*. Toch leende de zilveren lepel zich net door zijn bescheidenheid vermoedelijk veel beter tot de functie van een erfstuk dan het veel kostbaarder en massiever tafelzilver.¹⁴

Een micro-studie over de omgang met zilveren lepels is bijgevolg een bijzonder interessante casus om te bestuderen hoe waardevol het materiële erfgoed in het verleden was, of kon zijn. Om die reden functioneren deze specifieke voorwerpen als rode draad in de door ons uitgevoerde analyse van testamenten en boedelinventarissen uit het zestiende-eeuwse Mechelen. Het discours dat in deze bronnen gehanteerd wordt, kan ons immers heel wat bijleren over de manier waarop stedelingen ook sociaal-culturele, functionele en emotionele waarde hechtten aan specifieke voorwerpen.¹⁵ Uit de analyse die volgt zal bovenal blijken dat zilveren lepels prachtig illustreren hoe toch wel zeer specifieke voorwerpen (tegelijktijd) op allerlei manieren gevaloriseerd en gebruikt konden worden, en als erfstukken konden worden gekoesterd door verschillende generaties.

Zilveren lepels in historische bronnen

Voor de vroegmoderne periode zijn boedelinventarissen en testamenten de twee bronnen bij uitstek om inzicht te verwerven in de gelaagde betekenis van zilveren lepels. Op de keper beschouwd heeft elk van beide brontypen evenwel bepaalde blinde vlekken waarmee we rekening moeten houden. Zo werden na een intestaat overlijden alle bezittingen van een overledene die kinderen naliet zorgvuldig genoteerd en geschat door klerken, die verder geen emotionele band hadden met de overledene of diens bezit.¹⁶ Daardoor geven boedelinventarissen meestal wel een volledig beeld van de financiële waarde van de materiële bezittingen van een huishouden, maar bieden zij weinig informatie over de emotionele of sociaal-culturele betekenis van de betrokken objecten.¹⁷ Testamenten bieden daarentegen géén exhaustief beeld van de bezittingen van een huishouden. Ze bespreken enkel die goederen die door de testateur werden geselecteerd als erfstukken.¹⁸ Testamenten zijn in vergelijking met boedelinventarissen dan ook veel meer 'individuele' en daardoor ook 'emotioneel beladen' documenten, waarin de *bezitters* van bepaalde voorwerpen zelf aan het woord zijn. Door hun keuzes voor bepaalde begunstigen kunnen

- 8 Zie bijvoorbeeld: L. Syson en D. Thornton, *Objects of virtue: art in renaissance Italy* (Los Angeles 2001); T. Hamling en C. Richardson, *Everyday objects. Medieval and early modern material culture and its meanings* (Farnham 2010); S. Cohn, 'Renaissance attachment to things: material culture in last wills and testaments', *The economic history review*, 65:3 (2012) 984–1004; M.C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300–1600* (Cambridge 2010).
- 9 Voor een uitvoerige discussie hierover, zie: B. De Munck, 'Menselijke kwaliteiten. Commodificering en de 'Material Turn' in historisch en antropologisch perspectief' in: M. De Koster e.a. (red.) *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1500–1900. Liber Alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly* (Brussel 2011) 47–65.
- 10 Een *tresoor* was een soort van buffetkast waarop de kostbare bezittingen van een huishouden konden worden uitgesteld.
- 11 Omtrent het gebruik van schilderijen in historisch onderzoek naar materiële cultuur zie: L. Syson, 'Representing domestic interiors', in: M. Ajmar-Wollheim en F. Dennis (red.), *At home in Renaissance Italy* (Londen 2006) 85–101; M. Corbeau, 'Pronken en koken. Beeld en realiteit van keukens in het vroegmoderne Hollandse binnenhuis', *Volkskundig Bulletin*, 19:3 (1993) 354–379.
- 12 P. Allerston, 'Consuming problems: worldly goods in renaissance Venice', in: M. O'Malley en E. Welch (red.), *The material renaissance* (Manchester 2007) 28–29.
- 13 J.-A. Goris en G. Martier (vert.), *Le journal de voyage d'Albert Dürer dans les Anciens Pays-Bas* (Brussel 1970) 58.
- 14 Voor een soortgelijke bevinding zie K. Staples, *Daughters of London. Inheriting opportunity in the late Middle Ages* (Leiden 2011) 135–136.
- 15 Een mooie vergelijkende analyse van de retoriek van testateurs werd uitgevoerd door Kate Staples: Staples, *Daughters of London*.
- 16 Men spreekt van een *intestaat overlijden* wanneer de overledene geen testament nagelaten heeft.
- 17 H. van Koolbergen, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek', *Volkskundig Bulletin*, 13 (1987) 250–259; J. ter Molen e.a., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Rotterdam 1986); B. Blondé, 'Toe-eigening en de taal der dingen. Vraag- en uitroepetekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materiële cultuur', *Volkskunde*, 104 (2003) 159–173.
- 18 M.C. Howell, 'Fixing movables: gifts by testament in late medieval Douai', *Past and present*, 150 (1996) 5–10; Orlin, 'Empty vessels', in: Hamling en Richardson, *Everyday objects*, 01; G. Heley, *The material culture of the tradesmen of Newcastle upon Tyne, 1545–1642. The Durham probate record evidence* (Oxford 2009); J. Hinton, 'By sale, by gift: aspects of the resale and bequest of goods in late-sixteenth-century Venice', *Journal of design history*, 15:4 (2002) 245–262, daar: 247–254; Cohn, 'Renaissance attachment to things', 996–997.

L'ameur de fiant et tenu le moy d'...
 faorte huss^{re} d'armes vif du loy me f...
 et soy grand roussel le malines et p...
 et p... huss^{re} huss^{re} pour pour mes ad...
 de b... h... et le m... de d...
 v... d... et le r... h...
 porte d... de h... porte de r...
 de la r... de f... et h... Et ne
 et v... de p... d... a moy de...
 et m... une d... de p... rou...
 luy rou... et une d... no... p...
 de... et d... de... de...
 m... de... de... de...
 d... de... de...

Principes sur l'armement

Item une p... d... d...	1	611
Item une p... d...	1	11
Item une p... d...	1	11
Item une p... d...	1	26
Item une p... d...	1	27
Item trois p... d...	3	21
Item une p... d...	1	3
Item une p... d...	1	45
Item une p... d...	1	1
Item deux p... d...	2	22
Item une p... d...	1	11
Item une p... d...	1	1
Item une p... d...	1	3
Item une p... d...	1	11
Item une p... d...	1	15
Item une p... d...	1	1
Item une p... d...	1	4

testamenten iets zeggen over de emotionele en symbolische waarde die specifieke voorwerpen voor de betrokken testateurs (en begunstigden) hadden. De compatibiliteit van beide brontypen indachtig is het betreuenswaardig dat een analyse van boedelinventarissen zelden wordt gecombineerd met een analyse van testamenten. In deze studie kiezen we dan ook bewust voor een complementaire aanpak om inzicht te verwerven in de gelaagde en meervoudige betekenissen van zilveren lepels in het zestiende-eeuwse Mechelen.¹⁹

De compatibiliteit van beide brontypen indachtig is het betreuenswaardig dat een analyse van boedelinventarissen zelden wordt gecombineerd met een analyse van testamenten

De Dijlestad herbergt één van de rijkste archieven voor de middeleeuwse en vroegmoderne Lage Landen, waardoor we beide brontypen voor eenzelfde steekproefperiode naast elkaar kunnen leggen. Boedelinventarissen laten toe om van kamer tot kamer de materiële cultuur van de zestiende-eeuwse Mechelse huishoudens te reconstrueren, waardoor we de zilveren lepels vaak ruimtelijk kunnen situeren. Maar ook de testamenten die in deze periode door Mechelaars werden nagelaten, blijken erg geschikt voor een studie van de manier waarop stedelingen omgingen met hun materieel bezit. De testamentaire vrijheid was in de Dijlestad immers veel groter dan in andere Brabantse en Vlaamse steden. In Vlaanderen mocht men per testament immers maar een derde van het bezit verdelen onder erfgenamen buiten de familiale kring, terwijl Mechelaars hun hele bezit per testament mochten wegschenken en hun begunstigden vrij mochten kiezen.²⁰ Dankzij eerder onderzoek konden we gebruik maken van een databank met 423 testamenten voor de periode 1532–1591²¹ en 119 boedelinventarissen voor de periode 1539–1600. Omdat deze analyse zich beperkt tot die bronnen waarin zilverwerk wordt vermeld, verfijnden we het corpus tot 20 testamenten en 34 boedelinventarissen.²² Het gaat om erg kleine steekproeven maar toch mag de representativiteit ervan in onze ogen niet onderschat worden. Zilveren objecten bleven in de vroegmoderne periode luxeproducten die enkel de meer gegoeden en rijken zich konden veroorloven.

Het aantal huiskamers dat vermeld wordt in boedelinventarissen, wordt in de literatuur doorgaans beschouwd als een relatief betrouwbare indicator voor de sociale status van het sterfhuis. De meeste stedelijke woningen telden aan het einde van de middeleeuwen immers één of twee kamers, terwijl welgestelde en rijke stedelingen grotere panden bewoonden, met meerdere rijk gemeubileerde kamers en vertrekken. Willem van Orssaghen bewoonde te Mechelen bijvoorbeeld een riant huis met elf kamers aan het begin van de Nieuwe Bruul.²³ De boedelinventaris die in het jaar 1555 na het overlijden van Daniël Stasse werd opgesteld, spreekt nog meer tot de verbeelding. Zijn residentie telde maar liefst twintig kamers, waaronder twee eetkamers. De enorme collectie zilver die Daniël Stasse bezat, bevestigde zijn sociale status: niet minder dan 52 objecten

19 Tot aan het einde van deze eeuw was Mechelen een economisch relatief welvarende en onafhankelijke enclave binnen het hertogdom Brabant, met een geschat bevolkingsaantal van circa 30.000 inwoners. De stad was vooral een belangrijk politiek centrum: Karel de Stoute installeerde er de Grote Raad, en Margaretha van Oostenrijk bestuurdde de Nederlanden in de periode 1506–1530 vanuit haar Mechelse stadspaleis. R. Van Uytven, *De geschiedenis van Mechelen: van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991).

20 G. de Longé, *Costumen van de stad Mechelen* (Brussel 1879) 124–144; P. Godding, 'Dans quelle mesure pouvait-on disposer de ses biens par testament dans les anciens Pays-Bas méridionaux?', *Tijdschrift voor rechts-geschiedenis*, 50 (1982) 279–296; P. Godding, 'La famille dans le droit urbain de l'Europe du Nord-Ouest au Bas Moyen-Âge', in: T. Soens en M. Carlier (red.) *The household in late medieval cities: Italy and Northwestern Europe compared. Proceedings of the international conference Ghent, 21–22nd January 2000* (Leuven 2001) 25–36.

21 Databank van Kim Overlaet (2009–2013). Zie kadertekst aan het eind van het artikel.

22 Deze boedelinventarissen, verzameld uit verschillende archieffondsen, werden recent ontsloten en uitgegeven door Paul Behets. Zie P. Behets, *Genealogisch repertorium van het Mechels district*, deel 61 Mechelse Boedels I en II (Mechelen 2014). De analyse door I. Baatsen betreft alle inventarissen van individuele huishoudens waarin roerend goed wordt opgesomd (voor de onderzochte periode).

23 SAM, *Fonds Foncke*, nr. 262 (09/05/1539).

waren veilig opgeborgen in een buffetkast in zijn *eedtcamere*. Tot deze indrukwekkende collectie behoorden twaalf zilveren lepels en één bijzonder kostbaar exemplaar, vervaardigd van *costelicke steen in silver verghuelt beslaghen*.²⁴

Meer bescheiden huishoudens bezaten in de regel ook een kleinere collectie zilver. Uit de boedelinventarissen die in deze studie centraal staan, blijkt dat de drempel voor het bezit van zilveren lepels relatief laag was, wellicht omdat ze kleiner waren dan bijvoorbeeld zilveren schalen. De meeste Mechelaars die zilveren objecten bezaten, hadden minstens één zilveren lepel in hun bezit. Hoewel zilveren lepels regelmatig als 'set' van drie tot twaalf exemplaren werden aangekocht, gekregen of geërfd, werd in elf van de 34 boedelinventarissen een unieke lepel vermeld, die naar alle waarschijnlijkheid een al even unieke betekenis en waarde voor (één van) de leden van deze huishoudens bezat. Het bovenstaande bevestigt natuurlijk de eerder vermelde hypothese dat zilveren lepels ook in het zestiende-eeuwse Mechelen luxueuze, exclusieve objecten bleven. Dat blijkt ook uit de analyse van de twintig testamenten die we onder de loep hebben genomen. Deze testamenten werden opgesteld door tien alleenstaande vrouwen en/of weduwes (waaronder zeven begijnen), zeven gehuwde echtparen en drie mannelijke clerici. Het grote aantal begunstigden (en dus in verhouding grote aantal unieke giften) suggereert dat deze testateurs eveneens tot de hoge- en gegoede middenklassen van Mechelen behoorden.²⁵

Het *modieuze* en vernieuwende aspect van (het gebruik van) zilveren lepels en tafelgerei werd voortaan met andere woorden minstens even belangrijk en waardevol als hun zilverwaarde

De context van consumptie

Interessant is hier vooral dat deze gegoede stedelijke middengroepen, vanwege een hoog besteedbaar inkomen, in het wetenschappelijk onderzoek naar voren worden geschoven als de pioniers van een nieuwe soort van consumeren, die volgens sommige historici de basismentaliteit smeedde voor onze huidige consumptiemaatschappij.²⁶ De bewuste consumptie van luxeproducten had nog steeds als doel het uitdragen van sociale status (de zogeheten *conspicuous consumption*), maar evolueerde geleidelijk naar een subtielere en meer gevarieerde manier van consumeren, waarin niet zozeer het basismateriaal, maar vooral de details en modegevoelige afwerking van objecten hun statuswaarde bepaalden.²⁷ Het *modieuze* en vernieuwende aspect van (het gebruik van) zilveren lepels en tafelgerei werd voortaan met andere woorden minstens even belangrijk en waardevol als hun zilverwaarde.²⁸ Zo signaleerde de aanwezigheid van zilveren vorken in boedelinventarissen enerzijds dat deze huishoudens een zeker welstandsniveau hadden omdat ze in staat waren zilveren tafelbestek te bezitten. Anderzijds betekende dit ook dat deze huishoudens up-to-date waren met de 'nieuwe' tafelmanieren, waarbij de vork in plaats van de punt van het mes of de handen dienst deed als eetinstrument.²⁹

24 SAM, *Fonds Foncke*, nr. 264 (26/02/1555).

25 Zie voor een meer gedetailleerde kwantitatieve analyse: I. Baatsen en K. Overlaet, 'A spoonful of meanings?' https://www.academia.edu/7086931/Overlaet_Kim_and_Inneke_Baatsen_A_spoonful_of_meanings_An_analysis_of_the_layered_meanings_of_silver_spoons_in_sixteenth-century_Mechelen_paper_presented_at_the_ESSH_Conference_Vienna_2014_

26 J. de Vries, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe', in: J. Brewer en R. Porter (red.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1993) 85–133; J. Poukens en N. Provoost, 'Respectability, middle-class material culture, and economic crisis. The case of Lier in Brabant, 1690–1770', *The journal of interdisciplinary history* 42:2 (2011) 159–184; P. Hohti, 'Conspicuous consumption and popular consumers: material culture and social status in sixteenth-century Siena', *Renaissance Studies*, 24/5 (2010) 654–670. Zie ook: B. Blondé en I. Van Damme, 'Een crisis als uitdaging? Kleinhandelsrevoluties en verbruiksveranderingen te Antwerpen (ca. 1648–1748)', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1 (2007) 61–89.

27 R. Goldthwaite, 'The economic and social world of Italian Renaissance maiolica', *Renaissance quarterly*, 42:1 (1989) 1–32; Hamling en Richardson, *Everyday objects*, 13.

28 A. Appadurai, 'Introduction: commodities and the politics of value', in: A. Appadurai, *The social life of things: commodities in cultural perspective* (Cambridge 1986) 25; J. de Vries, 'Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice', in: M. Berg en E. Eger (red.), *Luxury in the Eighteenth Century* (Basingstoke 2003) 41–56.

29 J. Pijzel-Dommisse, *Haags goud en zilver. Edelsmeedkunst uit de Hofstad* (Zwolle 2005) 209–210.

De vraag is natuurlijk welke impact deze evolutie kan gehad hebben op het gebruik van en de waardering voor zilveren lepels. Naar verluidt ging deze 'consumptierevolutie' namelijk gepaard met een verschraving van de waardering die men had voor erfstukken. Volgens verschillende auteurs raakte het overdragen van voorwerpen van de ene op de andere generatie steeds meer in onbruik, omdat hun waarde zo modegevoelig was.³⁰ Onderzoek naar het zilver in Antwerpse huiskamers voor de zestiende en zeventiende eeuw heeft echter aangetoond dat zilver een populaire investering bleef voor wie het zich kon veroorloven, omdat zilveren voorwerpen – en ook lepels – in de smeltkroes konden aangepast worden aan de nieuwste modegrillen. Zilver als materiaal kon daardoor als het ware een brug slaan tussen traditie en moderniteit.³¹ De economische of financiële waarde van zilveren lepels werd anders gezegd niet alleen door de grondstof bepaald, maar ook door de manier waarop zij versierd waren.

Zo werden de exemplaren van wijlen Jan Snijers en diens weduwe Clara Wuytiers niet alleen op basis van het gewicht aan zilver geschat, maar ook op basis van het *faitsoen*, of de fraaie afwerking volgens een bepaalde stijl of mode. De zes zilveren lepels van het echtpaar Snijers brachten daardoor niet minder dan 3,9 gulden per stuk op.³² Helaas is de boedelinventaris die na Clara's overlijden werd opgesteld eerder een uitzondering op de regel: schatters gingen zelden zo precies te werk. Meestal werden alle zilveren objecten samen gewogen en geschat volgens het totale gewicht. Het is daardoor onmogelijk om de economische waarde van zilveren lepels te achterhalen, te meer omdat die naargelang de grootte, verfraaiingen en het gewicht sterk kon verschillen. We hebben er vandaag bijvoorbeeld het raden naar waarom goudsmid Loic Vanden Bossche de zilveren lepels van wijlen Rombout De Monick per stuk slechts 1,6 gulden waard achtte.³³ Vanwege de blijvende economische (ruil-) waarde van zilver is het misschien niet zo opmerkelijk dat zilveren lepels en andere objecten in testamenten soms als betaalmiddel functioneerden. Barbele Verbeeck koos priester Jozef van Opberghen als executeur voor haar testament van 1545 en liet hem een zilveren lepel na ter compensatie voor alle moeite die het uitvoeren van haar laatste wilsbeschikkingen zou inhouden.³⁴ Op een gelijkaardige manier begunstigde begijn Marie Hooghen de uitvoerders van haar testament met een zilveren lepel als vergoeding voor hun *moeyte ende arbeyt*.³⁵

Andere zilveren objecten konden met hetzelfde doel geschonken worden. Verwijzingen naar de prijs of het gewicht van zilveren objecten in testamenten bevestigden dan ook hun blijvende economische waarde als potentiële ruil- of betaalmiddelen. In zijn testament van het jaar 1578 begunstigde kanunnik Egidius Meremans zijn zus Elisabeth met *eenen silveren cop van vijfventwintich guldens*. De marktwaarde van zilveren lepels lag in vergelijking natuurlijk veel lager: priester Sebastiaan Van den Borre schatte in zijn testament dat de exemplaren die hij zijn nichtjes naliet elk drie gulden waard waren.³⁶ Uit enkele testamenten blijkt niettemin dat ook zilveren lepels als betaalmiddelen konden worden gebruikt. In haar testament van het jaar 1548 liet begijn Johanna De Bruyne het klooster van de grauwezusters te Mechelen bijna al haar zilveren lepels na om er het altaar van de kloosterkapel mee te herstellen.³⁷ Vermoedelijk werden de lepels in opdracht van de testamentair-executeurs of het klooster zelf versmolten, en werd het daarmee vergaarde kapitaal gebruikt om de herstellingen aan de kapel te bekostigen. Verwijzingen naar het gebruik van zilveren lepels *om te betaelen ende te voldoen* zijn echter bijzonder zeldzaam.

Zilveren lepels op tafel: om daghelijcx te gebruycken³⁸

In het licht van de eerder beschreven evolutie van consumptiepatronen veranderden vanaf de late middeleeuwen ook de tafelgewoontes en -cultuur

30 C. Delhaye, 'De moderne consumptiehabitus: een rusteloze zoektocht naar de laatste nouveautés (1880–1920)', *Textielhistorische bijdragen*, (2007) 64–79.

31 I. Baatsen en B. Blondé, 'Zilver in Antwerpen. Drie eeuwen particulier zilverbezit in context', in: L. De Ren (red.), *Zilver in Antwerpen. De handel, het ambacht en de klant* (Leuven 2011) 114–125.

32 SAM, Notariaatsarchief van Van de Venne, nr. 1718, folio 100r (02/12/1596). In de tweede helft van de zestiende eeuw, een periode van inflatie, bedroeg het gemiddeld jaarloon van geschoolde arbeiders ca. 108 gulden. Van de Mosselaer, *De levensstandaard van de arbeiders in de XVIe eeuw. Een lonenstudie voor Mechelen* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven 1988).

33 SAM, Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1700, folio 244r. (12/03/1562).

34 Testament van Barbele Verbeeck (1545), SAM, S.I. nr. 10, folio 28–29.

35 Testament van Marie Hooghen (1544), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's).

36 Testament van Egidius Meremans (1578), Aartsbischoppelijk Archief Mechelen (vanaf nu afgekort als AAM), *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalialia nr. 412; Testament van Sebastiaan Van den Borre (1568), *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalialia nr. 412.

37 Testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW Archief nr. 9444 (losse folio's).

38 Citaat uit het testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW Archief nr. 9444 (losse folio's).

ingrijpend. Gaandeweg telden eettafels een grotere diversiteit aan tafel- en eetgerei uit verschillende materialen, zoals hout, ijzer en koper. Vanaf de vijftiende en zestiende eeuw werd vooral tin erg populair: het wordt vaak beschreven als het zilver van de bourgeoisie.³⁹ In zestiende-eeuwse Mechelse boedelinventarissen duiken tinnen pannen, bekers en lepels regelmatig op, zeker wanneer we die aantallen vergelijken met het zilveren eetgerei. Tinnen lepels kwamen duidelijk in de meeste huishoudens voor en werden door de betrokken klerken altijd als keukengerei geïdentificeerd en genoteerd.⁴⁰ Enkel de meest welgestelde stedelingen konden het zich veroorloven om aan rijk gevulde tafels te eten met zilveren borden, schalen, bekers, en lepels en werden daartoe wellicht gemotiveerd door het geringe effect van zilver op de smaak van etenswaren.⁴¹

Opmerkelijk is dat we in Mechelse testamenten soms expliciete verwijzingen vinden naar het bezit van zilveren eetgerei *om daghelijcx te gebruycken*. De welvarende begijn Johanne De Bruyne bezat bijvoorbeeld een erg diverse collectie tafel- en eetgerei. Zij begunstigde haar meid met een aantal tinnen *schotelen, commekens, sauchieren* (sauspotten), *pottekens ende pannekens*, terwijl haar inwonende nichtjes Nelleke en Lysken zes zilveren bekers, twee zilveren kopjes en verschillende zilveren lepels kregen. Het testament van Johanne De Bruyne bevestigt op die manier het verband tussen sociale status en tafelcultuur: het gebruik van zilver was duidelijk een privilege voor de meer welgestelde stedelingen.⁴² Ook de welgestelde Johannes Robbijns, deken en kanunnik van de Sint-Romboutskerk, kon zich een luxueuze levensstijl veroorloven. In zijn testament van het jaar 1532 liet hij zijn schoonzuster Johanne een zilveren beker *om uuyt te drincken* na, terwijl zijn broer Wouter een vouwbare zilveren lepel kreeg waarmee Johannes *plach te eetene* en die afzonderlijk was opgeborgen in een *custodeken* (klein doosje).⁴³ Het feit dat hij deze lepel gewoonlijk in een (wellicht speciaal daarvoor ontworpen) doosje bewaarde, herinnert ons natuurlijk aan de kostbaarheid van het basismateriaal: zilver.

Toch ontkracht de analyse van zowel de boedelinventarissen als de testamenten dat zilveren lepels enkel werden beschouwd als louter functionele eet- of kookobjecten

Toch ontkracht de analyse van zowel de boedelinventarissen als de testamenten dat zilveren lepels enkel werden beschouwd als louter functionele eet- of kookobjecten. Er zijn redenen om aan te nemen dat zelfs meer gegoede Mechelaars tinnen eetgerei verkozen voor dagelijks gebruik en hun zilveren lepels enkel bij speciale gelegenheden bovenhaalden. Zo bezat Christina Van Wachtendonck, weduwe van Jean-Baptiste de Taxis, volgens de boedelinventaris die in januari 1560 werd opgesteld, zes zilveren lepels *met vergulde hooftkens*, die zij in de *neercamere* bewaarde in een kleine houten doos. Haar tinnen eetgerei – inclusief enkele lepels – bevond zich daarentegen waar men het kan verwachten: in de keuken.⁴⁴ Deze boedelinventaris doet met andere

39 D. Goldstein, 'Implements of eating', in: S.D. Coffin, e.a. (red.) *Feeding desire: design and the tools of the table, 1500–2005* (New York 2006) 115; C. De Staelen, *Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw* (Antwerpen 2007) 355–357; J. Pijzel-Domisse en C.E. Zonneville-Heyning, 'De inrichting van het huis van oude Maria Dircksdochter', in: J.R. ter Molen, A.P.A. Ruempol en A.G.A. van Dongen (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Rotterdam 1986) 24–31.

40 Die identificatie blijkt duidelijk uit het feit dat tinnen lepels zonder uitzondering vermeld worden in de context van andere kookinstrumenten, eetgerei en meubilair.

41 Goldstein, 'Implements of eating', 117.

42 Testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW Archief nr. 9444 (losse folio's).

43 Testament van Johannes Robbijns (1532), AAM, Archief van de collegiale kerk van Sint-Rombouts. Personalía nr. 412.

44 SAM, Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1701, folio 54v (09/01/1560); Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity', 134–135.

woorden vermoeden dat Christina's zilveren lepels voor haar ook andere en misschien minder in het oog springende betekenissen en functies hadden. Zilveren lepels konden dan ook, net zoals andere (huishoudelijke) voorwerpen, tegelijkertijd verschillende functies en betekenissen hebben. Zo liet de eerder genoemde Johannes Robbijns de zilveren lepel waarmee hij gewoon was te eten, expliciet na als een *gedinckenisse*.⁴⁵

Zilveren lepels als *gedinckenisse*...

Jeremy Goldberg argumenteerde dat zilveren lepels in vroegmoderne huishoudens veel meer betekenissen hadden dan hun economisch-financiële waarde op de markt, zeker wanneer zij via vererving circuleerden binnen verschillende generaties.⁴⁶ Zilveren voorwerpen konden onder meer via hun vaak unieke design vooral ook functioneren als dragers van sociale status en identiteit. Zo bezat Daniël Stasse volgens de boedelinventaris van zijn huishouden een zilveren pronkbeker, die het wapenschild van zijn familie droeg.⁴⁷ Vanwege de belangrijke symbolische functie van het wapenschild werd deze beker door verschillende generaties van de familie Stasse vermoedelijk eerder gekoesterd dan dagelijks gebruikt. Op die manier illustreert de casus Stasse hoe de emotionele waarde van voorwerpen (zij het tijdelijk) belangrijker kon worden dan hun praktische functie. Wanneer Mechelse testateurs de financiële waarde en het praktische gebruik van de zilveren objecten die zij wegschonken benadrukten, verwezen ook zij vaak naar de herinneringsfunctie die deze objecten voor de ontvangers bezaten.

De Mechelse boedelinventarissen en testamenten bevestigen met andere woorden vooral het grote individuele en sociale belang van het concept *memorie*. Studies van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne testamenten hebben aangetoond dat de meeste testateurs via specifieke giften trachtten te vermijden om na hun overlijden in de vergetelheid te raken.⁴⁸ Uit het testament dat Willem de Normand en zijn echtgenote Marie Laureyn opstelden in het jaar 1576 blijkt duidelijk hoe groot en reëel de bezorgdheid kon zijn om herinnerd te worden door nazaten en verwanten. Beiden lieten Willems neef een zilveren plaat na *tot een gedinckenisse*. Ook de uitvoerder van hun testament, Willem van Grijspere, kreeg een zilveren schaal als memoriestuk.⁴⁹ Niet zelden ontleenden zilveren voorwerpen en andere giften hun emotionele betekenis aan de link met hun overleden eigenaars. Zo liet Kathelijne Van Brecht haar neef Johan een zilveren ring na, met de vermelding dat het *rincken* indertijd *sijn suster toe plach te horen*.⁵⁰ De ring had voor Johan vermoedelijk een grote emotionele waarde, omdat deze hem herinnerde aan zijn zus en tante. Via zulke eerder emotionele en symbolische giften werden zowel de fysieke, materiele herinnering als de immateriële, emotionele nagedachtenis aan de overledene in stand gehouden voor leden van zijn of haar familiale en sociale netwerken.⁵¹ Zo identificeerde de eerder genoemde Johannes Robbijns een zilveren kroes die hij in zijn testament van 1532 aan zijn broer naliet niet toevallig als een geschenk van wijlen zijn heer ende meester de bisschop van Atrecht. Met die vermelding benadrukte hij zijn eigen sociale (en klerikale) status als vriend van de bisschop van Atrecht.⁵²

... toebehoirende de kinderen

In vergelijking met de zwaardere zilveren bekertjes en schalen waren kleine zilveren lepeltjes natuurlijk toegankelijker voor een grotere groep mensen. Zo bezit 70 procent van de boedellaters minstens één zilveren lepel. Van deze huishoudens bezit overigens 56 procent meer dan één lepel. Meestal kwamen ze voor in sets van drie, zes, negen of twaalf stuks. Dit zilveren kleinood was bijgevolg voor vele gegoede stedelingen een makkelijk te verdelen erfstuk in

45 Testament van Johannes Robbijns (1532), AAM, *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalalia nr. 412.

46 Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity', 134.

47 SAM, *Fonds Foncke*, nr. 264 (26/02/1555).

48 Howell, 'Fixing movables', 39–44.

49 Testament van Willem de Normand en Marie Laureyn (1576), SAM, S.I., nr. 16, folio 21–22.

50 Testament van Kathelijne van Brecht (s.d., zestiende eeuw), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's).

51 '...both the memory and the material influence of the deceased would be kept alive for members of his or her familial and social networks'. K. Ashley, 'Material and symbolic gift-giving. Clothes in English and French wills', in: J. Burns (red.), *Medieval fabrications: dress, textiles, clothwork and other cultural imaginings* (New York 2004) 146.

52 Testament van Johannes Robbijns (1532), AAM, *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalalia nr. 412.

geval van meerdere erfgenamen. Uit onze analyse van testamenten en boedelinventarissen blijkt bovendien dat zilveren lepels in het zestiende-eeuwse Mechelen een wel zeer specifieke memoriefunctie hadden, of konden hebben. Opvallend is dat vooral oudere testateurs, die vanwege hun hogere leeftijd neven en nichten, of zelfs kleinkinderen konden begunstigen, zilveren lepels nalieten. Maar vooral de keuzes voor bepaalde begunstigden bleek veelzeggend. Terwijl pronkstukken zoals zilveren bekers en schalen zonder uitzondering werden nagelaten aan volwassen verwanten of vrienden, werden zilveren lepels meestal aan kinderen geschonken, waarvan de betrokken testateurs meestal meter of peter waren.

Zo begunstigde priester Sebastiaan Van den Borre al zijn petekinderen met een zilveren lepel ter waarde van drie gulden per stuk.⁵³ Kathelijne van Brecht en Johanne De Bruyne reserveerden dan weer de beste exemplaren voor hun nichtjes en neefjes. Zo zou Lynken van Brecht een zilveren lepel met een *vergulden cnopken* van haar welgestelde tante erven.⁵⁴ Deze lepels konden rijkelijk versierd zijn. Begijn Maximiliane de Begge, een rijke dochter van een ridder, liet haar drie nichtjes elk een lepel na *met cristelijcke stele*.⁵⁵ De fysieke locatie van zilveren lepels binnen Mechelse huishoudens lijkt die functie als erfstuk te bevestigen. Het feit dat lepels, zoals hierboven al werd vermeld, vaak zorgvuldig opgeborgen werden, en niet noodzakelijk met ander keukengerei of zilveren pronkstukken werden geassocieerd, doet al vermoeden dat zij eerder gekoesterd dan *geconsumeerd* werden. Met dat laatste bedoelen we dat deze lepels niet werden beschouwd als voorwerpen die op de markt inwisselbaar waren voor kapitaal of andere objecten met dezelfde waarde in zilvergewicht. Die hypothese wordt nog sterker onderschreven door de vaststelling dat de link met kinderen (de rechtstreekse erfgenamen, als het ware) in de boedelinventarissen wordt geëxpliciteerd. Tot de collectie zilver van Margriete Huens behoorden bijvoorbeeld *negen silveren lepels toebehoirende de kinderen*.⁵⁶ Op het moment dat een boedelinventaris werd opgesteld naar aanleiding van het overlijden van zijn echtgenote Clara, zorgde ook Jan Snijers ervoor dat zes zilveren lepels onder de kinderen van het echtpaar zouden verdeeld worden.⁵⁷

Onze casestudie doet vermoeden dat het in het zestiende-eeuwse Mechelen al gebruikelijk was – althans toch bij de gegoede middenklasse – om kinderen op de dag van hun geboorte of andere belangrijke overgangsmomenten een zilveren lepel te schenken, een gebruik dat zowel in België als in Nederland nog lang in voege bleef. Tot enkele decennia geleden schonken heel wat peters en meters hun petekinderen bij de geboorte een zilveren lepel en/of bestek. De redenen voor de keuze voor dit specifieke object laten zich in onze ogen relatief eenvoudig raden. De lepel verwijst immers vermoedelijk naar het voeden van jonge kinderen. Menig schilderij uit deze periode bevestigt deze hypothese. Men denke maar aan de Maria-portretten, waarin Jezus door zijn Moeder met een lepel wordt gevoed. Verder was een zilveren lepel in vergelijking met andere zilveren objecten zoals zoutvaten, bekers en schalen, natuurlijk veel minder duur in de aankoop. Dat verklaart naar alle waarschijnlijkheid waarom individuen met een eerder bescheiden collectie zilver, toch stevast één tot enkele zilveren lepels in hun bezit hadden.

53 Testament van Johannes Robbijn (1532), AAM, *Archief van de collegiale kerk van Sint Rombouts*. Personalia nr. 412.

54 Testament van Kathelijne van Brecht (s.d., zestiende eeuw), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's); testament van Johanne De Bruyne (1548), SAM, OCMW archief, nr. 9445 (losse folio's).

55 Testament van Maximiliane de Begge (1546), SAM, S.I., nr. 10, folio 51–51.

56 SAM, Notariaatsarchief van Thielens, nr. 1701, folio 1r (12/03/1573).

57 SAM, Notariaatsarchief van Van de Venne, nr. 1718, folio 101r (02/12/1596).

Dooplepel van Jacobus S. Landonlin, Antwerpen (1639). Materiaal: gedreven zilver / lengte: 14 cm. © KIK-IRPA, Brussel

Conclusie

Deze casestudie illustreert hoe voorwerpen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne periode verschillende betekenissen konden dragen, die in grote mate complementair waren aan elkaar.⁵⁸ Zowel testamenten als boedelinventarissen bieden een mooie inkijk in de gelaagde betekenissen en functies van de materiële objecten die individuen tijdens hun leven aangekocht, gekregen of geërfd hadden. Een dieptelezing van deze bronnen voor het zestiende-eeuwse Mechelen bleek een zeer interessante onderzoekspiste. De beschrijving van de objecten laat immers toe om niet alleen de economische maar ook de minstens zo belangrijke emotionele, symbolische of sentimentele waarde van objecten in kaart te brengen. Testateurs schonken hun meest waardevolle erfstukken zonder uitzondering aan hun meest dierbare verwanten en vrienden.⁵⁹ Materieel erfgoed dat werd geschonken per testament verliet daardoor als het ware de markt en representeerde vaak in de eerste plaats sociale en/of familiale status, verantwoordelijkheden, loyaliteiten en identiteiten.

Ons onderzoek legde zich toe op het zilverwerk, een opmerkelijke categorie onder de erfstukken. Zilver was immers, zeker in vergelijking met hout, koper en tin, een bijzonder duurzaam materiaal, dat bovendien zelfs (of net zeker) in economisch onzekere tijden waardevol bleef. Maar net omwille van deze economische waarde bleek zilver ook uitermate geschikt om een niet zo zeer financiële maar eerder symbolische functie te vervullen. Boedelinventarissen geven aan dat het merendeel van de gegoede Mechelse huishoudens zulke zilveren lepels bezat. Ook de locatie van dit zilveren bestek is veelzeggend. In de regel werd het veilig opgeborgen, en meestal niet bij het andere eetgerei in de keuken. Zilveren lepels behoorden kortom niet vaak tot de categorie van het dagelijks gebruikt eetgerei. Maar evenmin mogen ze beschouwd worden als pronkstukken. Enkele boedelinventarissen verraadden reeds wat uit de testamenten helemaal duidelijk zou worden: zilveren lepels functioneerden in de eerste plaats als erfstukken die aan de kinderen van een huishouden toebehoorden. Ook uit onze analyse van testamenten bleek voor het zestiende-eeuwse Mechelen dat zilveren lepels haast zonder uitzondering geschonken werden aan (pete)kinderen.

58 Marcia Poiton argumenteerde in dat verband dat ook bij juwelen gold dat 'at no stage does the economic value preclude the ritual or sentimental worth of the object. Each complements each other.' M. Poinon, 'Jewellery in eighteenth-century England', in: M. Berg en H. Clifford (reds.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe, 1650–1850* (Manchester 1999) 120–146.

59 Zie onder meer: A.J. Bijsterveld, 'The medieval gift as agent of social bonding and political power: a comparative approach', in: E. Cohen en M. De Jong (red.), *Medieval transformations. Text, power and gifts in context* (Leiden 2001) 123–157; S. Cohn, *Death and property in Sienna, 1205–1800: strategies for the afterlife* (Londen 1988).

Over de databank

De databank van Kim Overlaet, die gebruikt werd voor dit artikel, telt 423 testamenten voor de periode 1532–1591, die werden nagelaten door een doorsnede van de stedelijke samenleving. Concreet gaat het om testamenten van echtparen (260), weduwnaars (8) en weduwen (36), alleenstaande mannen (26) en vrouwen (39), clerici (14) en begijnen (40). De meeste laatste wilsbeschikkingen (385) van die databank werden geselecteerd uit de registers die een kopie bevatten van alle niet-notariële testamenten die door de schepenbank werden geratificeerd. Een eerste steekproefperiode bevat alle testamenten die werden opgesteld tussen de jaren 1544–56 (n = 222). Voor de keuze van de tweede steekproefperiode, 1574–90 (n = 163) waren wij vooral door de literatuur geïnspireerd. In hun studies van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne testamenten kozen ook onder meer Philippe Ariès en Martha Howell voor intervallen van twintig jaar, omdat die periode volgens hen ongeveer overeenstemt met de periode tussen twee generaties. De achterliggende idee is dat patronen en evoluties van erfpraktijken zo meer aan de oppervlakte komen te liggen. De databank bevat daarnaast een aantal testamenten die bewaard bleven in de notariaatsarchieven van Guido en Jan de Hondecoutere (n = 5), alsook enkele testamenten uit het Sint-Romboutsarchief (n = 12). Een laatste groep testamenten wordt bewaard in het archieffonds van het Sint-Katharina-begijnhof van Mechelen.⁶⁰

60 Howell, 'Fixing movables', 39; Bijsterveld, 'The medieval gift', 124–125; J.F. Sherry, 'Gift giving in anthropological perspective', *Journal of consumer research*, 10 (1983) 157–168.

Selecte bibliografie

- K. Ashley, 'Material and symbolic gift-giving. Clothes in English and French wills', in: J. Burns (red.), *Medieval fabrications: dress, textiles, clothwork and other cultural imaginings* (New York 2004) 137–146.
- A.J. Bijsterveld, 'The medieval gift as agent of social bonding and political power: a comparative approach', in: E. Cohen en M. De Jong (red.), *Medieval transformations. Text, power and gifts in context* (Leiden 2001) 123–157.
- B. Blondé, 'Toe-eigening en de taal der dingen. Vraag- en uitroepetekens bij een stimulerend cultuurhistorisch concept in het onderzoek naar de materiële cultuur', *Volkskunde*, 104 (2003) 159–173.
- H. Clifford, 'A commerce with things: the value of precious metalwork in early modern England', in: M. Berg en H. Clifford (red.), *Consumers and luxury. Consumer culture in Europe, 1650–1850* (Manchester 1999) 147–168.
- S. Cohn, 'Renaissance attachment to things: material culture in last wills and testaments', *The economic history review*, 65:3 (2012) 984–1004.
- J. Goldberg, 'The fashioning of bourgeois domesticity in later medieval England', in: J. Goldberg en M. Kowaleski (red.), *Medieval domesticity* (Cambridge 2008) 124–144.
- D. Goldstein, 'Implements of eating', in: S.D. Coffin, e.a. (red.), *Feeding desire: design and the tools of the table, 1500–2005* (New York 2006) 115–163.
- T. Hamling en C. Richardson, *Everyday objects. Medieval and early modern material culture and its meanings* (Farnham 2010).
- J. Hinton, 'By sale, by gift: aspects of the resale and bequest of goods in late-sixteenth-century Venice', *Journal of design history*, 15:4 (2002) 245–262.
- M.C. Howell, 'Fixing movables: gifts by testament in late medieval Douai', *Past and present*, 150 (1996) 3–45.
- M.C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300–1600* (Cambridge 2010).
- I. Kopytoff, 'The cultural biography of things: commoditization as process', in: A. Appadurai (red.) *The social life of things* (Cambridge 1986) 64–69.
- C. Muldrew, 'Hard food for Midas: cash and its social value in early modern England', *Past and present*, 170 (2001) 78–120.
- J.H. Munro, 'The technology and economics of coinage debasements in medieval and early modern Europe: with special reference to the Low Countries and England', in: J.H. Munro (red.), *Money in the pre-industrial world* (Londen 2012) 15–32.
- H. Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen) (Groningen 2007).
- J. Pijzel-Dommisse, *Haags goud en zilver. Edelsmeedkunst uit de Hofstad* (Zwolle 2005).
- K.K. Staples, *Daughters of London. Inheriting opportunity in the late Middle Ages* (Leiden 2011).
- J. ter Molen e.a., *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Rotterdam 1986).
- F. Trentmann, 'Materiality in the future of history: things, practices, and politics', *Journal of British studies*, 48:2 (2009) 283–307.
- H. van Koolbergen, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarissenonderzoek', *Volkkundig Bulletin*, 13 (1987) 250–259.

Biografie

Inneke Baatsen (°1988) studeerde in 2010 af als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Sindsdien is ze werkzaam als doctoraal onderzoeker aan het Departement Geschiedenis en verbonden aan de onderzoeksgroep Centrum voor Stadsgeschiedenis (UA). Sinds het jaar 2012 voert ze als FWO-Aspirant onderzoek naar de materiële en culturele kaders van het tafelen en koken in de 'lange zestiende eeuw'.

Kim Overlaet (°1987) studeerde in 2009 af als Master in de Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Als lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van diezelfde instelling, voert zij als FWO-aspirant een onderzoek naar het belang en de maatschappelijke functies van familienetwerken en -banden in het zestiende-eeuwse Mechelen.